

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

УДК 343.141

**АЛЕКСЄЄВА-ПРОЦЮК Д.О.,
БРИСКОВСЬКА О.М.**

**ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ:
ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ**

Статтю присвячено дослідженню теоретичних аспектів інституту електронних доказів у кримінальному судочинстві України. Визначено поняття електронних доказів, встановлено їх ознаки та окреслено проблеми застосування. Зроблено висновки щодо необхідності законодавчого регулювання цієї сфери шляхом внесення в КПК України окремої статті щодо електронних доказів та визнання їх одним із джерел доказів, тим самим виокремивши їх із різновиду документа. Також потребує встановлення процесуальний порядок їх вилучення, фіксації, зберігання, механізм визнання їх допустимими в кримінальному провадженні та ін.

Ключові слова: докази, джерела доказів, електронні докази, цифрові докази.

Статья посвящена исследованию теоретических аспектов института электронных доказательств в уголовном судопроизводстве Украины. Определено понятие электронных доказательств, установлены их признаки и обозначены проблемы применения. Сделан вывод о необходимости законодательного регулирования этой сферы путем внесения в УПК Украины отдельной статьи относительно электронных доказательств и признания их одним из источников доказательств, тем самым выделив их из документов. Также необходимо разработать процессуальный порядок их изъятия, фиксации, хранения, механизм признания их допустимыми в уголовном производстве и др.

Ключевые слова: доказательства, источники доказательств, электронные доказательства, цифровые доказательства.

The article is devoted to the study of theoretical aspects of the Institute of Electronic Evidence in the criminal justice system of Ukraine. The concept of electronic evidence is defined, their signs are established and problems of application are outlined. The conclusion is made on the necessity of legislative regulation of this sphere by introducing into the CPC of Ukraine a separate article on electronic evidence and recognizing it as one of the sources of evidence, thereby removing them from the variety of the document. It also requires the establishment of a procedural procedure for their seizure, fixation, storage, the mechanism for recognizing them as admissible in criminal proceedings, and so on.

Key words: evidence, sources of evidence, electronic evidence, digital evidence.

Вступ. Стрімкий розвиток інформаційних технологій, який торкнувся всіх сторін життя людини і функціонування суспільства, накладає свій відбиток і на правові інститути. Нині зміни відбулись у процедурах створення, зберігання і використання інформації в кримінальному судочинстві.

© АЛЕКСЄЄВА-ПРОЦЮК Д.О. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник наукової лабораторії з проблем досудового розслідування (Національна академія внутрішніх справ)

© БРИСКОВСЬКА О.М. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник наукової лабораторії з проблем досудового розслідування (Національна академія внутрішніх справ)

У той же час виникають нові типи злочинів, нові способи їх вчинення, об'єктивна сторона та їх окремі елементи стають частиною віртуального простору, який містить ознаки кримінальних правопорушень [1, с. 80]. Доказування таких злочинів викликає труднощі через недостатню урегульованість інституту електронних доказів. Однак інформація з різноманітних соціальних мереж, інтернету, електронного листування, відеозаписів із камер спостережень тощо може бути важливою для розслідування злочинів, тому потребує законодавчого врегулювання можливості визнання їх доказами.

Що стосується можливості використання електронних доказів в інших країнах, то, наприклад, у кримінальному судочинстві США відповідно до прецедентної судової практики, докази визнавались аудіо- та відеозапис, фотографія, електронний документ, мобільний телефон, текстові повідомлення, електронний носій інформації, персональний комп'ютер, електронна кореспонденція, дані інтернет-трафіку та ін. [2]. У Кримінально-процесуальному кодексі Республіки Молдова – аудіо- та відеозаписи, фотографії та інші носії інформації (ст. 164) є окремим різновидом матеріальних засобів доказування [2]. В КПК Латвії є ст. 136 «Електронні докази», відповідно до якої доказами в кримінальному процесі можуть бути відомості про факти у формі електронної інформації, обробленої, збереженої або переданої пристроями або системами автоматизованої обробки даних [3].

Різні аспекти досліджуваної тематики вивчали такі вітчизняні та зарубіжні вчені: В.І. Алексєйчук, Б.В. Андрєєв, Р.С. Белкін, В.М. Бутузов, В.Б. Вєхов, А.Г. Волеводз, О.Г. Григор'єв, В.О. Голубєв, С.Й. Гонгало, Н.А. Зігура, М.А. Іванов, А.В. Касаткін, К.М. Ковальов, В.О. Коновалова, Л.Б. Краснова, Г.В. Кудрявцева, Т.Е. Кукарнікова, Ю.М. Літвінов, В.В. Лисенко, В.О. Мещеряков, Д.Я. Мирський, О.В. Одерій, Ю.Ю. Орлов, Д.В. Пашнєв, П.Н. Пак, А.В. Рибін, М.В. Салтєвський, М.Я. Сєгай, М.М. Федотов, В.П. Хорст, С.С. Чернявський, В.Ю. Шепітько та ін. Однак нині є велика кількість невирішених проблемних питань як законодавчого, так і наукового напрямку.

Постановка завдання. Метою статті є визначення поняття електронних доказів у кримінальному судочинстві, встановлення їх ознак та окреслення проблем при їх застосуванні.

Результати дослідження. В Україні нормативне регулювання електронних доказів у кримінальному судочинстві лише розпочато законодавцем, тому при практичному застосуванні цього інституту виникає чимало проблем.

Д.М. Цєхан зазначає, що під час виявлення цифрової інформації у слідчих виникають значні труднощі щодо її фіксації з урахуванням вимог, що висуває кримінально-процесуальне законодавство до доказів та подальшого використання у кримінальному судочинстві. Це зумовлюється можливістю оперативно змінювати зміст сайту, фізичне розташування серверів на території інших держав, використання анонімних програмних пакетів та ін. [4, с. 257]. Також автор зазначає складність забезпечення цілісності збереження цифрової інформації, що створює підґрунтя для її спростування як доказу [4, с. 257].

В.В. Марков і Р.Р. Савченко визначають відсутність підстав недопустимості електронних доказів (отриманих із будь-яких цифрових носіїв) та правового порядку отримання відповідно до кримінального процесуального кодексу України [5].

Г. Чигрина виокремлює недостатність знань суб'єктів доказування у галузі використання апаратних і програмних засобів комп'ютерної техніки, необхідність розроблення та вдосконалення наявних спеціальних навчальних програм, які надавали би працівникам прокуратури, оперативним та слідчим підрозділам знання у сфері застосування комп'ютерної техніки та технологій для роботи з носіями комп'ютерної (електронної) інформації, виявлення, аналізу, збереження та використання комп'ютерної (електронної) інформації тощо та пропонує при навчанні прокурорів та юристів-правоохоронців включити комп'ютерну криміналістику [6, с. 134–137].

В.В. Мурадов також зазначає, що через відсутність базового обсягу знань у галузі ІТ та повноцінно сформованої методики збирання та використання таких доказів доводиться залучати спеціалістів (та призначати експертизи), вилучати велику кількість обладнання або ж витрачати багато часу на їх пошук та фіксацію [7, с. 314].

Отже, можливо виокремити нерегульовані та проблемні аспекти використання електронних доказів у кримінальному судочинстві України:

- відсутність чіткого процесуального порядку їх отримання відповідно до кримінального процесуального кодексу України;
- відсутність підстав визнання електронних доказів недопустимими;
- відсутність сформованої методики дослідження таких доказів;

– складності у слідчих під час виявлення та фіксації електронних доказів через недостатність спеціальних знань у слідчих, що зумовлює необхідність постійного залучення спеціалістів для проведення процесуальних дій;

– відсутність однотипної термінології та урегульованості на законодавчому рівні.

У КПК України немає поняття електронних доказів. Відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів.

Відповідно до ст. 99 КПК України документом є спеціально створений із метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомостей, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження.

Відповідно до п. 1 ч. 2 цієї статті до *документів*, за умови наявності в них відомостей, передбачених ч. 1 цієї статті, можуть належати матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації (**у тому числі електронні**).

Також, відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 99 КПК України, до *документів* можуть належати **носії інформації**, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії, якщо вони складені в порядку, передбаченому КПК України.

В ч. 3. ст. 99 КПК України зазначається, що сторона кримінального провадження, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, зобов'язані надати суду оригінал документа. Оригіналом документа є сам документ, а оригіналом **електронного документа** – його відображення, якому надається таке ж значення, як документу.

У ч. 4 ст. 99 КПК України зазначено, що дублікат документа (документ, виготовлений у такий самий спосіб, як і його оригінал), а також копії інформації, що міститься в інформаційних (автоматизованих) системах, телекомунікаційних системах, інформаційно-телекомунікаційних системах, їх невід'ємних частинах, виготовлені слідчим, прокурором із залученням спеціаліста, визнаються судом як оригінал документа.

Очевидно, що законодавець електронні докази включає у поняття «документ». Водночас як різновид електронних доказів застосовується термін «**електронні носії інформації**», при цьому без чіткого тлумачення, а також термін «**електронний документ**», вочевидь, мається на увазі електронний варіант будь-якого паперового документа, який може бути доказом. Виокремлюються також матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису, а також носії інформації, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії, якщо вони складені в порядку, передбаченому КПК України.

Отже, можна надати орієнтовну класифікацію доказів, які можуть належати до електронних відповідно до КПК України:

- матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження;
- електронні носії інформації, які містять інформацію, яку можна використати як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження;
- носії інформації, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії, якщо вони складені в порядку, передбаченому КПК України;
- електронні документи.

Треба зазначити, що в цивільно-правових відносинах зустрічається поняття «**електронний документ**»: в Цивільному кодексу України, Законах України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 травня 2003 р. № 851-IV; «Про електронний цифровий підпис» від 22 травня 2003 р. № 852-IV та інших нормативних документах.

Відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [8], *електронний документ – це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа*.

Нещодавно законодавець Законом України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» доказову силу електронних доказів прирівняв до письмових та речових доказів, висновків експертів та показань свідків. Так, у цивільному судочинстві як електронні докази використовуються аудіо-, відеозаписи, документи бухгалтерської та податкової звітності, що створені, передані, отримані в електронній формі, роздруківки інтернет-сторінок, СМС-листування, листування електронною поштою, публікації у соціальних мережах тощо [9]. Цей крок відповідає сучасним тенденціям у світі, тому цілком логічно очікується і в кримінальному судочинстві.

Що стосується поняття електронних доказів у кримінальному судочинстві України, то, як вже зазначалось, законодавцем це питання не врегульовано, а серед науковців немає одностайної думки щодо визначення цього явища. Так, зустрічаються різноманітні терміни – «електронні докази» [10], «цифрові докази» [11; 12], «комп'ютерні докази», «комп'ютерні об'єкти», «кібердокази» [10, с. 123], «електронні документи», «електронне відображення» [12, с. 13; 13], «цифрові джерела доказової інформації» [14, с. 302] тощо.

О.І. Котляревський та Д.М. Киценко під «електронними доказами» розуміють сукупність інформації, яка зберігається в електронному вигляді на будь-яких типах електронних носіїв та в електронних засобах [15].

Н.М. Ахтирська електронними доказами називає дані, які підтверджують факти, інформацію або концепцію у формі, придатній для обробки за допомогою комп'ютерних систем, у тому числі програми виконання комп'ютерною системою або інших дій. Джерелами електронних доказів автор визначає електронні пристрої: комп'ютери, периферійні пристрої, комп'ютерні мережі, мобільні телефони, цифрові камери та інші портативні пристрої, в тому числі мережу Інтернет [10, с. 125].

В.В. Мурадов, посилаючись на зарубіжне джерело, під електронними доказами визначає сукупність інформації, яка зберігається в електронному вигляді на будь-яких типах електронних носіїв та в електронних засобах. Особливість цих доказів полягає у тому, що вони не можуть сприйматися безпосередньо, а мають бути інтерпретовані певним чином та проаналізовані за допомогою спеціальних технічних засобів та програмного забезпечення [7, с. 8; 16].

Подібне визначення надає низка авторів методичних рекомендацій «Використання електронних (цифрових) доказів у кримінальному провадженні», які під електронними доказами розуміють докази у кримінальних провадженнях в електронній формі. Їх отримують за допомогою електронних пристроїв, комп'ютерних носіїв інформації, а також комп'ютерних мереж, у тому числі через інтернет. Вони стають доступними для сприйняття людиною після обробки засобами комп'ютерної техніки [17, с. 7].

Д.М. Цехан зазначає, що у наукових джерелах зарубіжних країн широкого застосування набув термін «digitale vidence» (цифрові докази), під якими розуміють будь-які збережені дані або дані, що передаються з використанням комп'ютера і підтримують або спростовують намір чи алібі. Цифрові дані є текстовою, графічною, звуковою та відеоінформацією [4, с. 256; 18]. Експертами Scientific Working Group on Digital Evidence було запропоновано під терміном «цифрові докази» розуміти будь-яку інформацію доказового значення, яка зафіксована чи передана у цифровій формі [4, с. 256, 19].

Сам автор під цифровими доказами розуміє фактичні дані, що представлені у цифровій (дискретній) формі та зафіксовані на будь-якому типі носія та після обробки ЕОМ стають доступними для сприйняття людиною. При цьому обов'язковою ознакою цифрового доказу є конвергентність, під якою розуміється здатність одиничного доказу входити у сукупність інших доказів і набувати у зв'язку з цим доказового значення [4, с. 257].

І.О. Крицька ототожнює поняття «електронних доказів» та «цифрових доказів» та використовує поняття «цифрових джерел доказової інформації» як програми (програмного забезпечення), файли баз даних, аудіо-, відеозаписи тощо, джерелом яких, а отже, і формою існування, виступають засоби цифрової техніки – машинні носії, до яких належать оперативні запам'ятовуючі пристрої, постійні запам'ятовуючі пристрої, накопичувачі на жорстких магнітних дисках (вінчестери, дискети), мобільні машинні носії (оптичні носії, флеш-карти), NAS-системи тощо [14, с. 302].

Досить часто використовується термін «комп'ютерна інформація» як фактичні дані (відомості), які створюються апаратними або програмними засобами фіксації, обробки та передачі інформації, а також набір програм (команд), призначених для використання в ЕОМ (електронно-обчислювальна машина) або для керування нею, та які знаходяться в ЕОМ, їх системі або мережі на машинному носії [20, с. 165–166].

Однак, на нашу думку, повністю ототожнювати ці поняття у кримінальному судочинстві не варто, оскільки вважаємо, що цифрова інформація є формою передавання електронної інформації. І хоча нині весь світ переходить саме на цифрову інформацію, у КПК України необхідно використовувати більш універсальний термін – електронні докази.

Отже, поділяємо думку науковців, що електронні докази – це фактичні дані, які зберігаються в електронному вигляді на будь-яких типах електронних носіїв та в електронних засобах та які після обробки спеціальними технічними засобами та програмним забезпеченням стають доступними для сприйняття людиною.

Визначення електронного документу як різновиду електронних доказів також потребує закріплення у кримінальному судочинстві. Водночас окремі науковці ототожнюють поняття електронного документу та електронного доказу, не співвідносячи їх як ціле та частину.

Так, Є.С. Хижняк під електронним документом розуміє будь-яку інформацію, представлену в електронній формі, що має значення для розслідування кримінальних правопорушень, дослідження якої здійснюється за допомогою спеціальних програмно-технічних засобів [1].

К.А. Сергєєва дещо звужує поняття та зазначає, що електронний документ – це матеріальний носій, на якому за допомогою електронних апаратно-технічних і програмних засобів зафіксована інформація, яка має змістове значення, що засвідчує будь-який факт або подію, що підтверджує право на що-небудь, яка може бути перетворена на форму, придатну для однозначного сприйняття людиною, та має атрибути для ідентифікації [21, с. 183].

Однак ми погоджуємось із низкою авторів, які виокремлюють електронні документи як електронні відображення паперових документів.

В. Павлюк зазначає, що електронний документ може бути в будь-який час роздрукований та відтворений на такому матеріальному об'єкті, як папір. У його створенні завжди бере участь людина, яка надає цьому джерелу інформації певного суб'єктивізму, оскільки, описуючи ту чи іншу подію, пропускає всі обставини справи через свою свідомість. Здійснення відеозапису виключає участь людського чинника, оскільки фіксація події відбувається в автоматичному режимі. Як наслідок, інформація, отримана таким чином, має об'єктивний характер [22].

Ю.Ю. Орлов та С.С. Чернявський оперують цікавим та новим терміном «електронні відображення», під яким розуміють форму зберігання відомостей за допомогою знакових систем, тому за цією ознакою воно не відрізняється від «класичного» паперового документа та їх треба вважати самостійним джерелом доказів у кримінальному провадженні [23, с. 13]. Також автори термін «електронний документ» тлумачать як різновид, одну із форм існування іншого джерела доказів – документа [13, с. 14].

Щодо ознак, які властиві електронним доказам, то цікавими є роздуми С. Васильєва та Л. Ніколенко щодо відео-, аудіозаписів, фото- і кінодокументів. Автори дотримуються тієї точки зору, що відеозапис є документом, зосереджуючи увагу на тому, що він має загальні риси з електронними документами, оскільки: а) останні зафіксовані на матеріальному носії; б) доказове значення має зафіксована на них інформація; в) для їх відтворення в суді, як правило, потрібні спеціальні технічні засоби. Також автори зазначають, що аудіо- і відеозаписи, матеріали фото- і кінозйомки можуть належати до письмових доказів на тій підставі, що доказове значення мають не фізичні властивості матеріальних носіїв, а зафіксовані на них за допомогою спеціальних знаків відчуття (звуки або зображення) [24, с. 113].

Є.С. Хижняк визначає такі специфічні ознаки електронних документів: електронний документ не має матеріальної форми існування; не може існувати поза межами технічного носія; електронний документ не має нерозривного зв'язку із певним технічним носієм, може вільно переміщуватися в електронній мережі без технічного носія та існувати одночасно на кількох технічних носіях [1].

Ю.Ю. Орлов та С.С. Чернявський, описуючи електронні відображення, зазначають, що електронні документи можуть походити від осіб (так само, як й особисті докази), а також бути результатом функціонування інформаційної системи, виражаючись у фізичних ознаках матеріальних об'єктів – носіїв інформації (як речові докази) [13, с. 15]. Змістом класичного документа є текст, рисунки, креслення, схеми, фотозображення, а також фонограми та відеограми. Змістом електронного документа, крім зазначеного, може бути також інформація у нових, неklasичних формах – комп'ютерні програми у вигляді виконуваних модулів, бази (банки) даних, а також мережева технологічна інформація (наприклад, про з'єднання користувачів у месенджерах). Класичний документ не існує окремо від матеріального носія. Однак вони не прив'язані до певного матеріального носія [13, с. 14–15].

Що стосується ознак електронних доказів, то Д.М. Цехан виділяє такі ознаки інформації, яка створена за допомогою високих інформаційних технологій: вона існує у нематеріальному вигляді; зберігається на відповідному носії, оперативній пам'яті ЕОМ або каналі зв'язку; для її сприйняття та дослідження необхідне використання програмно-технічних засобів; має здатність до дубляжу, тобто копіювання або переміщення на інший носій без втрати своїх характеристик [25; 4].

І.О. Крицька виокремлює такі властивості цифрових джерел доказової інформації, які обґрунтовують їх особливий процесуальний статус: не речовий характер, який пов'язаний із відсут-

ністю твердого зв'язку з матеріальним носієм; неможливість безпосереднього сприйняття та подальшого дослідження цифрової інформації, тобто вона має бути інтерпретована та перекодована за допомогою спеціальних технічних засобів і програмного забезпечення; існування можливості дистанційного внесення змін до неї та її знищення; специфічний порядок збирання, перевірки й оцінки цифрових джерел доказової інформації [14, с. 304].

Як бачимо, ознаки електронних доказів як цілого, так і електронних документів як різновиду електронних доказів, а також, на нашу думку, інших різновидів електронних доказів має загальні ознаки:

- існують у нематеріальному вигляді;
- можуть бути створені як людиною, так і бути результатом функціонування інформаційної системи;
- не можуть існувати поза межами технічного носія або каналу зв'язку;
- не мають нерозривного зв'язку з матеріальним носієм;
- вільно переміщуються в електронній мережі без технічного носія;
- їх не можна безпосереднього сприймати та досліджувати, тільки за допомогою технічних засобів і програмного забезпечення;
- потребують специфічного порядку збирання, перевірки й оцінки;
- мають здатність до дублюжу, тобто копіювання або переміщення на інший носій без втрати своїх характеристик;
- можливість дистанційного внесення змін до них та їх знищення.

Висновки. Нині потребують законодавчого регулювання як термінологія, так і класифікація електронних доказів. Найбільш доцільно електронні докази як різновид доказів виокремити в окреме джерело доказів, тим самим забравши їх із різновиду документа. Також потребує встановлення процесуальний порядок їх вилучення, фіксації, зберігання, механізм визнання їх недопустимими в кримінальному провадженні та ін., про що зазначалось у статті. Це зумовлює необхідність внесення в КПК України окремої статті чи низки статей, які б стосувались інституту електронних доказів. Потребує переосмислення і навчальна програма набуття спеціальних знань слідчими.

Список використаних джерел:

1. Хижняк Є.С. Особливості огляду електронних документів під час розслідування кримінальних правопорушень. Держава та регіони. Серія право. 2017. № 4 (58). С. 80–85.
2. Сергеев М.С. Электронные доказательства в уголовном судопроизводстве. Опыт США. Вестник экономики, права и социологии, серия право. 2016, № 2. С. 206–214.
3. Уголовно-процессуальный закон Латвии от 21 апреля 2005 г. URL: http://www.pravo.lv/likumi/29_upz.html.
4. Цехан Д.М. Цифрові докази: поняття, особливості та місце у системі доказування. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2013. № 5. С. 256–259.
5. Марков В.В., Савченко Р.Р. Принципи належності електронних доказів, отриманих із мобільних пристроїв право і безпека. 2014. № 1 (52). С. 89–95.
6. Чигрина Г. Електронні документи: залучення спеціаліста до збирання та використання під час кримінального провадження. Национальный Юридический журнал: теория и практика. 2017 (июне). С. 134–137.
7. Мурадов В.В. Електронні докази: криміналістичний аспект використання. Порівняльно-аналітичне право. 2013. № 3–2. С. 313–315.
8. Про електронний документ та електронний документообіг: закон України від 22 травня 2003 р. № 851-15. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/851-15>.
9. Електронні докази: регулювання, яке буде складно застосувати на практиці. URL: <http://kdkako.com.ua/elektronni-dokazi-regulyuvannya-yake-bude-skladno-zastosuvati/>.
10. Ахтирська Н.М. Д Питання доказової сили кіберінформації в аспекті міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2016. С. 123–125.
11. Engman M. Forensic investigations of Apple's iPhone. Maj 2013. 35 p. URL: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:651693/FULLTEXT01.pdf>.
12. Kessler International. Forensic Accounting, Computer Forensics, Corporate Investigation. URL: http://www.investigation.com/computer_forensics.htm.

13. Орлов Ю.Ю., Чернявський С.С. Електронне відображення як джерело доказів у кримінальному провадженні. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2017. № 1 (13). С. 12–22.
14. Крицька І.О. Речові докази та цифрова інформація: поняття та співвідношення. Часопис Київського університету права. 2016/1. С. 301–304.
15. Котляревський О.І., Киценко Д.М. Комп'ютерна інформація як речовий доказ у кримінальній справі. URL: <http://www.bezpeka.com/ru/lib/spec/crim/art70.html>.
16. Borrego Jesus The impact of acceptance of electronic evidence before and after the 2006 Federal Rules of Evidence on criminal cases. Walden University, 2010. С. 7.
17. Використання електронних (цифрових) доказів у кримінальному провадженні: методич. рекомен. / М.В. Гребенюк, В.Д. Гавловський, М.В. Гуцалюк, В.Г. Хахановський та ін. Київ: МНДЦ при РНБО України 2017. 79 с.
18. Casey E. Digital evidence and computer crime: forensic scene, computer, and the Internet. 2nd ed. Amsterdam: Elsevier Academic Press, 2004. 690 p.
19. Scientific Working Group on Digital Evidence URL: <http://www.swgde.org/>.
20. Иванов Н.А. Доказательства и источники сведений в уголовном процессе: проблемы теории и практики: моногр. М.: Юрлитинформ, 2015. 232 с.
21. Коваленко А.М. Особливості тактики огляду електронних документів під час досудового розслідування посягань на життя та здоров'я журналіста. Вісник Національної академії правових наук України. № 1 (88). 2017. С. 182–191.
22. Павлюк В. Значення матеріалів фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інших носіїв інформації у кримінальному провадженні. Національний юридический журнал: теория и практика. 2014. С. 90–94.
23. Орлов Ю.Ю., Чернявський С.С. Використання електронних відображень як доказів у кримінальному провадженні. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2017. № 3 (104). С. 13–23.
24. Васильєв С.В., Ніколенко Л.М. Доказування та докази у господарському процесі України: монографія. Харків: Еспада, 2004. 192 с.
25. Цехан Д.М. Правові аспекти використання цифрової інформації як доказу у кримінальному судочинстві. Процесуальні, тактичні та психологічні проблеми, тенденції та перспективи вдосконалення досудового слідства: матеріали між- нар. наук.-практ. конф. (Одеса, 30 травня 2008 р.). Одеса, 2008. С. 206–209.